

СОФИЙСКИ УНИВЕРСИТЕТ „СВЕТИ КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“

Исторически факултет

Катедра „История на България“

Владимир Красимир Терзиев

Здравната просвета в българското общество

1856 – 1878 г.

АВТОРЕФЕРАТ

на дисертационен труд

за присъждане на образователна и научна степен

„Доктор“ по професионално направление 2.2. История и археология

(История на България – История на Българското възрождение)

Научен ръководител: проф. д-р Пламен Митев

София, 2023

Дисертацията е обсъдена и предложена за защита от катедра „История на България” при Историческия факултет на Софийския университет „Св. Климент Охридски” на 11 април 2023 г. Текстът на дисертационния труд е в обем от 348 машинописни страници и включва следната структура: въведение, четири глави, разделени на отделни параграфи и подпараграфи, заключение, списък с използвани изследвания, архивни материали и периодичен печат, публикувани документи, мемоарни свидетелства, изследвания и справочна литература. В края е прибавен и списък с използваните в текста съкращения.

I. Обща характеристика на дисертационния труд

Разразилата се през последните три години световна пандемия от covid19 провокира интереса към историята на здравното дело в различни аспекти. Покрай изследванията, свързани с развитието на научната медицина през отделни исторически периоди, вниманието на редица проучватели се насочи и към нейната социална страна. Не само историята на заразните и епидемични болести по българските земи, но и други теми от здравното минало получиха нов прочит или пък бяха осветени за първи път в научните среди. По време на все още напомнящата за себе си пандемия населението често търсеше начини за усъвършенстване на своята здравна грамотност, обръщайки се назад към миналото в търсене на отговор на въпросите, които го притесняват. Темата за здравната просвета в обществен план през Възраждането сама по себе си е въпрос, който до момента не е подлаган на самостоятелно задълбочено изследване. Тя се развива в контекста на историческите проучвания, посветени на цялостния развой на медицинското дело по българските земи до 1878 г., както и в голямата тема за културно-просветното развитие на възрожденското общество. Периодът преди Освобождението е времето, когато на българска почва се заражда и разпространява здравното познание от модерен тип, което в бъдеще измества доминиращата до тогава народна медицина. Тази замяна е един от бележите на прехода от традиционно към модерно общество, която макар и да излиза извън историко-хронологическите рамки на Възраждането, започва именно тогава.

Хронологическият обхват на изследването е съсредоточен в периода от 1856 г. до Освобождението (1878). Изборът е обосноваван преди всичко от факта, че тъкмо в този заключителен за националното възраждане времеви диапазон най-отчетливо се наблюдават редица процеси, които очертават етапи от развитието на модерното здравно познание на българска почва. Именно тогава нараства видимо броят на дипломираните лекари, предприети са сериозни стъпки към институционализация на здравеопазването на имперско ниво, своя подем бележи българската журналистика, която има немалка роля за разпространението на модерните знания, усъвършенства се учебното дело и нараства обемът на печатната книжнина и пр. Изброените са все фактори, имащи пряко отношение към темата за развитието на здравната просвета във възрожденското общество. Времевата рамка е съобразена и с традиционната хронология, чрез която се разграничават отделните етапи на доосвобожденската епоха.

На подходящи места в текста е отделено внимание и на предисторията на някои явления и процеси, които показват зараждането на определена тенденция преди пълното ѝ разгръщане впоследствие. Повечето от тях се отнасят към първата половина на XIX в. и по-конкретно за периода 20-те – 40-те години на столетието, когато са налице първите сериозни резултати от развитието на просветното дело от светски тип по българските земи от една страна, но това е и периодът, когато сред определени социални групи се появяват зачатъците на интерес към здравното познание от модерен тип.

В увода и в самия текст са направени някои понятийни уточнения, свързани с употребата на отделни словесни формулировки. Сред тях се откроява словосъчетанието **модерно здравно познание**, което има за цел да характеризира здравното знание, развиващо през XVIII и XIX в Европа, благодарение на научните опити и наблюдения в областта на медицинското дело.

Главна цел на дисертационния труд е да проследи зараждането именно на модерното здравно познание на българска почва през Възраждането като се наблегне най-вече на начините за неговото разпространение, както и крайните резултати, до които довежда – промяната в отношението към здравето – лично и обществено. За постигането на тази цел е необходимо:

- да се очертае общия фон на който се развиват разглежданите процеси като се представят основните форми на здравно познание през възрожденската епоха.

- да се обобщят известните до момента данни относно появата и разпространението на т.нар. модерно здравно познание през Възраждането с цел надграждането им.

- да се даде ясна дефиниция какво включва понятиятната категория „здравна просвета“ и производните ѝ езикови формулировки, които могат да служат като нейни синоними или пък са тясно свързани с нея.

- да се изведат основните фактори, благоприятстващи разпространението на модерното здравно знание на българска почва през XIX в.

- да се открият главните дейци, които са привърженици на идеята за промяна в обществените нагласи спрямо отношението към здравето.

- да се проследят етапите по популяризиране на модерното здравно познание и измеренията, които те добиват.

- да се представят някои от основните начини за разпространение на модерното здравно знание.

- да се посочат и анализират основните резултати – преки и косвени, настъпили вследствие от досега на възрожденското общество с модерното отношение към здравето.

- да се открият елементите на взаимодействие и противодействие между двете основни форми на здравеопазване през разглеждания времеви период.

- да се покаже, че преходът от традиционно към модерното здравеопазване започва през възрожденския период като част от общото обновление, което българското общество изживява през тази епоха, а едно от основните средство за постигането му е здравната просвета.

В хода на проучвателската дейност са използвани различни **методи на изследване**. Чрез анализиране на различни документални източници, както и данните, събрани от достъпни проучвания, засягащи пряко или косвена разглежданата проблематика, са синтезирани някои основни закономерности, които кореспондират с поставените цели. Различни източници, както и утвърдени във времето историографски тези, са подложени на критичен анализ в опит за представяне на друг поглед при тяхното тълкуване и разбиране. Сред инструментариума на приложената методология попада и интердисциплинарният подход, предвид естеството на темата – между историята и културната антропология, здравното дело и просветата. Използван е и сравнителният метод, видим най-ясно чрез изготвените в текста приложения, включващи общо 6 таблици и 4 графики.

Поради факта, че дисертационната тема съчетава в себе въпроси от сферата на няколко научни области, **използваната литература** е разнообразна по своя характер. Редом с проучванията върху развитието на образованието до Освобождението, най-голям дял заемат историко-медицинските изследвания, посветени на възрожденското здравно дело. В уводната част на дисертационния труд са посочени имената на някои основни изследователи, занимали се с миналото на здравното дело през възрожденския период, както и заглавията на по-известните им научни разработки. Работата с обема от

научна и научно-популярна литература, засягаща разглежданата тематика, води до убеждението, че засилен интерес към здравното минало на българите се наблюдава най-вече в периода от средата на 50-те до средата на 80-те години на XX в. Особен принос в проучването на възрожденската медицина имат медицинските историци Христо Тангилов, Васил Стефанов, Христо Големанов, Радка Каймакчиева, Вълко Куртев, Вера Давидова, Минчо Попов, Константин Кантарев и др. От авторите, проучили подробно народната медицина като доминираща форма на здравеопазване през целия период могат да се изтъкнат имената на Никола Запрянов и Владимир Василев, както и на редица етнографи. Необходимо е да се изтъкне, че категорията на медицинските историци са специфичен тип изследователи, предвид факта, че не са историци по професия. Ето защо техните проучвания следва да се използват с повишено внимание и с доза критичност от страна на професионалния историк. Сред историците приноси в изучаване на различни аспекти от възрожденското здравно минало, сред които попада и темата за здравното просветителство, могат да се посочат Надя Николова–Манолова, Орлин Събев, Екатерина Михайлова и др. В настоящето изследване са използвани и непубликувани до момента дисертационни трудове, свързани пряко или косвено с изследваната проблематика.

Изворовата база, която е ползвана за конструиране на дисертационния труд, включва документи от различно естество. В преобладаваща си част те са образци на възрожденската книжнина и периодичен печат, където са открити най-отчетливо процесите по навлизане и разпространение на здравното познание от модерен тип. От първостепенно значение за целите на текста са създадените преди Освобождението учебни ръководства по отделни дялове на медицинското знание – учебниците по хигиена, анатомия и физиология и пр. Темата за здравната просвета е открита и в редица учебници със смесено съдържание, религиозно-нравствените поучения както и в книжнина, пригодена за по-широка аудитория. Възрожденският периодичен печат запознава обществото не само с различни здравни въпроси, но също така изпълнява функцията на основна обществена трибуна, откъдето радетелите за разпространение на модерното здравно познание сред българите излагат своите възгледи и отправят призивите си. В текста място намират и материали с етнографски характер, някои от които записани непосредствено след Освобождението. Тази особеност ги поставя на границата между историческия извор и първите опити за проучване на здравното минало, предвид, че отразените в тях явления и процеси са актуални и преди условната

граница от 1878 г. Използвани са и някои мемоарни свидетелства, в които са отразени въпроси засягащи отношението на възрожденското общество към здравето. Обърнато е внимание и на архивни материали, които представляват непубликувани изследвания на автори, работили по историята на здравното дело през Възраждането. Те са главно материали на д-р Константин Кантарев, съхранявани в ДА – Пловдив, както и на д-р Владимир Василев, чийто архив се намира в ДА – Варна. В текста са използвани и отделни архивни документи, главно съхранявани в БИА към НБКМ и някои от ЦДА, които по един или друг начин показват различни страни от изследваната тема.

II. Структура на дисертационния труд

В **уводната част** на дисертацията са очертани основните насоки на изследването, актуалността на темата, използваната методология, литература и документална основа, които бяха щрихириани в горния параграф.

Първата глава на дисертационния труд е озаглавена „Здравното познание през епохата на Възраждането“. Първата част от тази глава разглежда основните характеристики на традиционното лечителство, познато като „народна медицина“. Тази е и доминиращата форма на здравно знание през целия период. Тя отразява натрупания през вековете опит на населението в борбата му с различни здравословни несподи. Освен практическо изражение, тя има и идейна страна, която представлява богата по съдържание палитра от вярвания и представи относно болестотворните влияния, от което често зависят и начините за лечение. В повечето случаи те са свързани с пряката връзка между човека и природата. Наблюденията и взаимодействието между хората и обкръжаваща ги среда довеждат до окачествяването на много от причинителите на заболяванията с облика на човекоподобни същества, притежаващи свръхестествени сили или пък болестите приемат образи, конструирани въз основа на човешките представи, придобити най-често от наблюденията му върху животинския свят.

Отделено е внимание и на някои **историографски насоки** в проучването на народната медицина, чието начало е положено още от първите етнографи през Възраждането и непосредствено след условната граница от 1878 г. Тъй като традиционната форма на здравеопазване е устойчива във времето, тя се запазва дълго време в автентичния си вид. Редица автори като Хр. Тангилов, П. Любенов, Б. Бончев, Е. Спространов, Ст. Ватев, Ц. Гинчев и др., в края на XIX – началото на XX в. споделят

своите преки наблюдения върху отношението на българите към здравето, което не е различно от предходните десетилетия.

В първия параграф на дисертационния труд са разгледани и **народните лечители** като основните крепители на традиционното здравно знание. До Освобождението по българските земи практикуват лечебна дейност редица церители, които в зависимост от своите компетенции и периметър на действие, биват или местни знахари и билкари, или т. нар. пътуващи хекими, които се отличават с регионално значение. Част от лечителите са специализирали своите умения в областта на особен вид лечение, оповаващо се на сугестивното действие или чрез силата на внушението, с помощта на своего рода магически практики. Популярните местни врачки, ходжи, баячки и други подобни разчитат в своята лечителска дейност главно на средства из областта на мистицизма, включвайки примеси от езическите вярвания с елементи от християнството или исляма, съчетани с приложни страни от традиционната медицина. В текста са маркирани имената на редица народни лечители от периода 40 – 70-те години на XIX в., останали в местната памет на отделни български селища. Данните за тяхната дейност в сферата на народната медицина са извлечени главно по историографски път.

Важен акцент в параграфа са **начините на разпространение на народната медицина**. На първо място тя се популяризира **главно по безписмен път**, посредством устните предания и наблюдения тъй като преобладаваща част от местните лечители са полуграмотни или изобщо неграмотни. Тази е една от причините и мнозина от традиционните лечители да усвояват познанието само на практика, но не и на теория. Реципиентите на традиционното лечителство – обикновеното население, в преобладаваща си част също е неграмотно, което е един от факторите за устойчивостта на този вид знание във времето. Като вид народно творчество народната медицина е неизменна част и от фолклорното богатство. Елементи от нея могат да се открият в образци на песенното творчество, народните приказки и мъдрости.

Народната медицина присъства във всеки възрожденски дом под различна форма. Липсата на специализирана помощ в редица населени места е довела до личното усъвършенстване на голяма част от населението в оказването на медицинска помощ с помощта на подръчни средства, най-често с природен произход. С течение на времето хората са опознали редица достъпни за тях билки или животински субстанции с техните лечебни свойства. Особено разпространена е дейността на т. нар. баби

акушерки, които не винаги са само възрастни жени. Поради факта, че именно те спомагат на новия живот да поеме своя жизнен път, техният образ често е натоварен и с известна доза сакралност. С постепенното обособяване на двата основни вида култура – селска и градска, бавен процес, който започва през Възраждането, но продължава и дълго след това, народолечението се запазва главно в по-малките населени места, където традиционната култура има водеща роля, докато в градските центрове, с развитието на просветното дело, стопанския подем, разширените контакти и пр. тези практики по-лесно отстъпват мястото си пред модерното здравно познание и неговия инструментариум.

Съществуват и **писмени форми** за разпространение на народната медицина, каквито са ръкописните лекарственици. Най-често те представляват обемисти ръкописи – самостоятелни книжни тела и съставни части от сборници, в които са вписани различни лекове срещу съответни заболявания. Понякога в тях може да се открие конкретна систематизация на изброените илачи, но в повечето случаи липсва подобна. Те са дело на малобройната група сред хекимите, които са грамотни. От изготвената таблица № 1 в дисертационния труд, която представя по-известни ръкописни лекарственици, се вижда тяхната популярност през целия възрожденски период. Често „лековитите книги“ водят началото си от гръцки или османски първоизточници. До средата на XIX в. сред групата на грамотните народни лечители, преобладават представители на гръцкото население, назовавани в по-късни възрожденски извори като „янелии“, поради факта, че мнозина сред тях произхождат от областта района на Янина. Сред народните лекари обаче се откриват и имената на български лечители, чийто брой постепенно нараства. Мнозина от тях също са автори на „церовити книги“. През 1845 г. е отпечатан т.нар. „Канон молебни“, към който е обособен и раздел с лекарственик. С появата на първия печатен лекарственик се поставя началото на една традиция, която се развива от средата на столетието насетне. По страниците на различен тип книжнина, включително и в публикации от печата, се включват доказани рецепти из областта на традиционното лечение, които да компенсират липсата на достъпна медицинска помощ във всички населени места. Ръкописният лекарственик обаче не изчезва с появата на първите печатни образци. Неговата популярност се запазва като част от дълготрайната устойчивост на народната медицина. Някои от т.нар. хекимски книги са използвани по предназначение в оригинал дълго време и след 1878 г., а други пък са преписвани и са съхранени до днес в по-късни версии.

Християнската вяра е един от основните крепители на традиционната култура, част от която е и отношението към здравето. Религията се концентрира върху третирането на духовната страна у човека посредством различни молитви или обреди, чрез които се цели и осигуряване на благоденствие на физическото здраве поради неразривната връзка между тялото и душата. Причините за болестите се търсят в греховете, които хората натрупват, съответно и лековете често са свързани с покаяние и опрощение. Сцени на лечителство често могат да се открият и в християнската иконография, както и в част от тайнствата. Сред пантеона на светците попадат и някои, изрично почитани заради техните изявени лечителски способности като например Свети Харалампий, който се бори с чумата, Свети Козма, Свети Влас включително Дева Мария и много др. Редица са и българските духовници като Матей Преображенски, Неофит Калчев и др., които практикуват и лечителска дейност чрез практически методи от народната медицина. Църквата се противопоставя на някои традиционни възгледи за здравето каквито са суеверията, митологемите, лечението чрез практики от сферата на мистицизма и др. Понякога обаче самата църква разрешава някои практики като например почитането на реликви и оброчища, водни източници, курбаните и др. ритуали с лечебна насоченост, в които прозират и елементи от езическата вяра.

Вторият параграф на първа глава е посветен на т.нар. **модерно здравно познание** и разпространението му на българска почва. Първата част, която носи заглавието „Естествените науки и отношението към природата в Новото време: предварителни бележки“, се фокусира върху зараждането на модерния светоглед върху заобикалящия човека свят и неговото място в него – идея оформена още през епохата на Хуманизма и доразвита по-късно през Просвещението. Този дял изпълнява ролята на интродукция за начина на възприятие на целия набор от естествени науки в европейски план, който през XIX в. добива популярност и сред българското общество. С усъвършенстването на природните науки на преден план излизат онези, знания, пряко засягащи човешкия индивид, каквито са науките от медицинския цикъл. Интересът на европейските интелектуалци е насочен към произхода и еволюцията на човека, неговото устройство и начините за съхранение на здравето. За целта се разчита на нови методи и средства за лечения, базирани на наблюденията и научните експерименти, което ги отличава от традиционни форми на здравно познание.

Новият, модерен вид здравно знание през се развива в две основни направления. Професионалната или строго научната медицина остава ограничена в компетенциите на тесен кръг от специалисти в лицето на лекарското съсловие. Втората насока, която е и най-широко разпространена, включва запознаване с основните начала от медицината на достъпен език, без насищане на съдържанието с богата научна терминология. Тя би могла да се назове с понятието „научнопопулярно здравно познание“. Именно то служи за основа при изграждането на концепцията за здравната просвета в обществен план. От началото на XIX-тото столетие модерното здравно познание, такова каквото се развива в Западна Европа още от по-рано, постепенно си проправя път и на българска почва.

Подпараграфът от втора глава със заглавие „**Модерното здравно познание в българското възрожденско общество – основни понятия**“ има предимно теоретичен характер. В тази част от дисертационния труд са доизяснени и базови понятийни категории, споменати и в уводната част, които са използвани често до края на изследването. Сред тях са здравна просвета, здравнопросветни дейци и книжнина. Развита е концепцията за здравната просвета като са щрихириани и основните дялове на модерното здравно познание, които съвпадат с различни раздели на научната медицина, но представени по достъпен начин за широката аудитория. Поради своята практическата насоченост – опазване на здравето и ярко изразена социална страна, **хигиената**, един от дяловете на медицината, заляга в най-голяма степен в идеята за увеличаване на здравната грамотност на българското общество. През периода на националното възраждане хигиената е разглеждана като самостоятелна наука за съхранение на здравето. В тази част са открити основните ѝ характеристики като достъпност на съдържанието, близостта ѝ със социалната сфера и бита, връзката ѝ с други науки дялове на медицинското познание, както и разликите между хигиената и медицината. Хигиената е тази, която цели предпазване от болестите още преди тяхната поява, докато медицината е тази която ги лекува. Маркирани са и основните типове хигиена – лична, обществена, училищна и пр., повечето от които са развити в следващите части на дисертационния труд.

Последният – трети параграф на първа глава е озаглавена „**Сблъсъкът**“ и „**съжителството**“ между традиционното и модерното здравно познание през **Възраждането**“. През целия период на националното възраждане се наблюдава успоредно съществуване на двете основни форми на здравно познание – традиционното

и модерното, между които често се открива и взаимодействие. Елементи от традиционния лекарственник намират място по страниците на книжнина от светски тип. Явен пример за казаното е производението на д-р Иван Богоров (1818 – 1892) „Селският лекар“ от 1875 г. В него са съчетани, както препоръки от хигиенното знание, така и елементи, характерни за традиционните лекарственици. Предложените средства за лечение са достъпни за изпълнение в домашни условия. Въпреки, че османската власт създава редица болнични заведения по българските земи, главно след 1856 г., много селища остават без каквато и да било здравна служба, освен традиционното лечителство. Тази констатация важи с пълна сила за малките населени места. Напътствия за домашно лечение могат да се открият и в други произведения от общополезен характер като например годишните календари, които са пригодени към широка читателска аудитория, както и в някои публикации или реклами в периодичните издания.

Друг пример на взаимно влияние между двете основни форми на здравно познание е усъвършенстването на някои народни лечители, които се обучават при професионални лекари, до такава степен, че надминават своите учители по компетенции. През втората половина на XIX в. редица народни лечители, които се образоват в духа на модерното здравно знание, започват да прилагат нови практики в своята лечебна дейност, а някои дори и подражават на европейските си колеги по облекло и маниери.

Същевременно с елементите на взаимодействие, между двете форми на здравеопазване се наблюдават и моменти на условно „противопоставяне“. То идва главно от страна на т.нар. модерно здравно познание, което се появява като контрапункт на традиционната медицина. Според привържениците на съвременните към възрожденския период принципи на здравеопазване, народната медицина възпира обществения прогрес, а главни виновници за това са лечителите. Израз на този условен сблъсък са множеството материали, най-вече по страниците на периодичния печат в периода 60-те – 70-те години на XIX в., но и в някои примери от здравната книжнина, където се поместват материали, оскверняващи авторитета на конкретни лечители или изобщо насочени към цялото съсловие. Автори като Стефан Бобчев, Любен Каравелов, Начо Планински, Анастас Карастоянов, Захари Княжески и много други пледират за налагане на научната медицина като единствена форма на здравеопазване за възрожденското общество за сметка на традиционните практики. В своите материали

застъпниците на модерното здравно познание издига авторитета на професионалния медик, който е следвал години наред, за да получи лекарска правоспособност, докато хекимите, които са самоуки биват подлагани на сериозна критика, а понякога и на осмиване. Пред публиката те се представят като необразовани, измамници, които целят финансова изгода и пращат пациентите си в гроба, „самозвани доктори“ и пр. Ярък пример за компрометирането на народните лечители дава Георги Икономов със своето съчинение „Огледало на гръко-арнаутските магесници, шярлатани и билиро-бузаджий, хикими“ от 1855 г. Нюанс в тази линия на поведение има в известна степен и разразилия се от 40-те години на XIX в. насетне българо-гръцки църковен спор, предвид, че много от лечителите са от гръцки произход.

Повечето автори определят **здравната просвета** като основното средство за постигане на целта – възприемане на модерното познание от страна на обществото и превъзможване на здравното невежество. Според някои просветители като например Любен Каравелов и религията играе ролята на възпрепятстващ научния прогрес фактор, съответно влияещ и за поддържането на устойчивостта на народната медицина.

С появата на модерното здравно познание, народната медицина не е обречена на изчезване. Под влияние на наченалите модернизационни процеси в областта на здравната мисъл от средата на XIX в. тази форма търпи постепенна еволюция. На преден план изпъкват доказани с времето и опита лечебни средства и методи, докато остарели практики и редица традиционни възгледи остават в историята като част от традиционната култура, за да достигне тази форма до съвременните измерения на хомеопатията, билколечението и пр. Едва след Освобождението, когато са налице редица допълнителни фактори, най-важните от които институционализирането на здравеопазването, както и унифицирането на учебното дело, традиционното лечителство постепенно отстъпва своето място като водеща форма на здравно познание пред модерните принципи, но същевременно запазва своята популярност сред немалка част от населението и до днес.

Втора глава от дисертационния труд е озаглавена **„Към модернизацията на българска здравна култура през Възраждането: предпоставки и основни насоки“**. Първата част от нея се концентрира върху основните **фактори**, които благоприятстват навлизането на съвременните възгледи за здравеопазване сред възрожденското общество. Включено е кратко встъпление, което показва една от водещите постановки в историко-медицинската литература, най-вече в периода 1944 – 1989 г., а именно, че

през периода на националното възраждане османската власт не полага необходимите усилия, за да приобщи подвластното население към принципите на модерното европейско здравеопазване. Считайки тезата за пресилена и на места невярна, първият дял на втора глава, който носи заглавието „**Здравната политика на Високата порта като част от Танзиматските реформи**“ се концентрира тъкмо върху този проблем. Трансформациите, които султан Махмуд II (1808 – 1839) извършва в редица публични сфери оказват влияние и върху състоянието на общественото здравеопазване. В текста са щрихирани някои основни реформени начинания на османската власт в сферата на здравеопазването, които макар и добре осветени в историографията, са представени с цел да очертаят рамката, в която попадат и българите. Тези реформи неминуемо оказват пряко или косвено влияние върху развитието на местната здравна култура.

За нуждите на новата армия, която заменя еничарския корпус, през 1827 г. е открито Военномедицинското училище в Цариград. Това учебно заведение се превръща в пряк проводник на европейските научни достижения в областта на медицинското дело, предвид, че първоначалните преподаватели и уредници на институцията са главно чужди специалисти, а езикът на преподаване и учебните ръководства дълго време са на френски език. През втората половина на столетието училището се превръща и в основен притегателен център за желаещите да учат медицина българи. Немалка част от дипломиралите се започват работа като военни или градски лекари из различни територии на империята. Някои пък като д-р Христо Стамболски и д-р Георги Вълкович дори се издигат до ранга на преподаватели във висшето учебно заведение. През 1837 г. в град Шумен е основана и първата османска военна болница по българските земи, устроена по европейски модел, което я превръща в символ на развиващото се модерно здравеопазване. Политиката по развитие на здравеопазването е продължена и от наследника на трона султан Абдул Меджид I (1839 – 1861), чието встъпване на трона съвпада с началото на Танзимата или на епохата на реформите, както и при следващия владетел султан Абдул Азис (1861 – 1876).

До 1878 г. османската власт приема и редица законови предписания, които целят регламентиране на статута на професионалната медицинска помощ в лицето на дипломираните лекари и аптекари. Постепенно се налагат определени рестрикции към работата на непрофесионалните хеками, които свободно практикуват лечителска дейност. Палитрата на османската здравна книжнина е допълнена от модерни издания с

научно медицинско съдържание, първоначално главно пригодени за нуждите на Военномедицинското училище.

Създаденият през 60-те години на XIX в. Дунавски вилает, който обхваща значими територии населени с българи се явява нагледен пример за модернизацията на империята, макар и в умалени мащаби. Като част от благоустройствените инициативи във вилаета, в по-големите селища, сред които водещ е вилаетския център Русе, са въведени и множество подобрения в общественото здравеопазване. Политиката на първия управител на вилаета Мидхат паша (1822 – 1884) е инспирирана от европейските принципи на обществото устройство, на които самият валия е пряк свидетел поради своите пътувания в Европа. Реформите в здравното дело във вилаета са продиктувани в голяма степен и от върлуващите епидемични вълни.

Водещ фактор за реализираните на първите стъпки към институционализацията на османското здравно дело са **честите епидемии от заразни болести** и най-вече на чума и холера през XIX в. Именно на тях е посветен и следващият параграф на Втора глава от дисертационния труд. Първоначално са щрихирани основните насоки на османската власт по линия на борбата с епидемичните болести. През 1838 г. официално е приета карантинната реформа, след като сред управляващите кръгове надделява идеята за заразния характер на холерата – въпрос, върху който се дебатира усилено по същото време и в европейските научни центрове. В редица градове по българските земи са създадени съответните карантинни пунктове, в които работят и щатни лекари. С тези действия започва постепенното здравно осигуряване на населението, макар и не във всички селища. Чумата, която е доминиращата заразна болест в пределите на Османската империя до към края на 30-те години на XIX в., постепенно отстъпва своето място на холерата, превръщайки се в една от основните здравословни заплахи през следващите десетилетия. Мерки на властта изпълняват в голяма степен и дисциплинираща функция. Тяхното въвеждане цели преди всичко възпиране на първичните реакции у населението при избухването на епидемичен взрив, който от своя страна застрашава от по-широко разпространение. Спазването на предписанията от своя страна въздейства възпитателно върху населението, което от своя страна е един от начините за здравното му ограмотяване.

Високата порта предприема и някои преки начинания в областта на здравната просвета по линия на борбата срещу епидемиите. Първата сериозна проява, която има връзка с българското население, е във връзка с холерната епидемия от 1846 – 1848 г. За

нуждите на засегнатото подвластно население – българи, гърци и арменци през 1848 г. и на следващата, са отпечатани два български превода на османския „Трактат за холерата“ от 1847 г., дело на главния придворен лекар Исмаил Ефенди. Решението на централната власт да преведе и разпространи на местно ниво подобни текстове показва отдаваното значение на здравното просветителство като една от основните мерки за справяне със заразните болести. Идеята за създаване на популярни брошури за нуждите на обикновеното население е заимствана от европейските практики, което кореспондира със следвания модел за реформи в Османската империя. Замисълът отразява и сътрудничеството между отделните държави в контекста на големите епидемии, когато усилията се обединяват с оглед възпиране на болестното разпространение.

По-нататък в параграфа, посветен на епидемиите, са проследени някои основни моменти от връзката между заразните болести и здравната просвета на ниво самостоятелни действия на българското възрожденско общество. Включването на илачи срещу чума, холера и др. болести, които предизвикват епидемии, може да се забележи, както в традиционните ръкописни лекарственици, така и в книжнината от светски тип. От втората половина на XIX в. във връзка с нарастването на броя на дипломираните лекари и с културно-просветния подем сред българите, могат да се видят собствено български инициативи насочени към здравното ограмотяване на населението по линия на епидемиите. Известен пример е тази насока е т.нар. „Старопланинче. Календар за 1856 високосна година“, издадено през 1855 г. от Христо Г. Данов, в което са включени редица препоръки за холерата от превантивен характер. В контекста на „Голямата холера“ от средата на 60-те години на разглеждания век, по страниците на редица периодични издания се включват преводни материали от лекари, в които се дават общи познания за холерата, както и някои препоръки за превенция и лечение при евентуално заразяване. В това отношение се откроява например в. „Время“, излизал именно през годините, в които бушува тази вълна. Лекари като В. Караконовски, Г. Вълкович, Ст. Чомаков и др. включват свои материали, чрез които излагат пред читателската аудитория различни аспекти от опознаването на холерата, но и начините за предпазване и лечение. Вестниците се явяват и основен източник за информация по отношение на развитието на епидемиите в различни региони, въведените по места карантинни мерки и пр. Други издания като в. „Турция“ и „Дунав“

също включват материали от естеството на здравата просвета, редом с подробната статистика за състоянието на съответните епидемии.

Темата за опознаването на заразните болести и превенцията от тях се открива и по страниците на здравнопросветната книжнина, била тя за учебни цели или пък с общественополезна насоченост. Поради своето постоянно присъствие в живота на възрожденските българи епидемиите оставят трайни последици и върху народопсихологията.

Щрихирани са накратко и още няколко фактора, които изиграват значима роля за навлизането и разпространението на модерното здравно познание на българска почва. Сред тях са **социално-икономическото развитие**, което от своя страна благоприятства **културно-просветния подем** в редица селища, особено в градските центрове. Благодарение на икономическото замогване на част от българското население се формира ядрото на националната буржоазия, от чийто среди произлизат и представителите на интелигенцията. Сред тях се открояват и здравнопросветните дейци. Друг ключов фактор, който играе роля за разпространението и утвърждаването на модерното здравно познание е **чуждестранното влияние**. Върху тази предпоставка е акцентирано многократно в изложението на дисертационния труд на подходящите за целта места. Тази е една от причините той да не е подробно развит, както факторът епидемии и действия на централната власт. Външното влияние проличава при избора на българите да запишат лекарска специалност в чуждестранните учебни заведения. Той може да се забележи и по линия на здравнопросветната книжнина, която в преобладаващата си част е преводна. Чуждото влияние само по себе си ускорява и модернизационните процеси на ниво османско здравеопазване, предвид, че реформените начинания са предимно в духа на европейския модел на обществено развитие.

Различни са **начините**, по които модерното здравно познание проправя своя път в живота на българите през XIX в. На този въпрос е посветен **последният параграф от Втора глава** на дисертационния труд. Под влияние на модернизационните процеси в областта на културата, просветата и социално-икономическите отношения бавно започва да се оформя ядрото на българската национална интелигенция – първоначално състояща се главно от учители и духовници. Част от просветителите още през първата половина на XIX в. възприемат идеите на Просвещението и Новото време за здравно ограмотяване на населението в духа на модерните принципи. Към интелигенцията се

причисляват и първите дипломирани лекари като главните носители на модерното здравно знание. В групата попадат и бившите студенти по медицина, които макар и незавършили, натрупват нужните им познания.

Накратко е проследена постепенната ориентация на част от българските интелектуалци към медицинската професия като част от общата тема за интереса на населението към светските науки. Независимо, че различните автори посочват разнопосочни данни за общата численост на възрожденските лекари, всички те са категорични, че интересът към медицинската професия се заражда още през първата половина на XIX в., но нараства чувствително след 1856 г. Сама по себе си приблизителната численост на българските студенти по медицина до 1878 г., независимо дали дипломирали се или не, е показател за влиянието на модерното здравно познание на българска почва в процеса на формиране на националната интелигенция. Наблюдава се известна закономерност между разгръщането на тази познавателна форма в обществото и увеличаването на интереса към медицинската професия. Ето защо данните за броя на възрожденските студенти по медицина биха послужили най-вече за очертаване на едно от косвените отражения на здравната просвета през периода.

В текста е акцентирано и на темата за **образованието на възрожденските лекари**. През периода до Освобождението медицината се разглежда като сложна материя, изискваща далеч по-сериозна подготовка от тази, която може да предостави училищното образование. Както и днес, така и през Възраждането, хипократовото учение в пълния си обем, намира своето място едва във висшата степен на обучение. Нито една българска учебна институция до 1878 г. обаче не предлага подобно обучение. Този пропуск е компенсирал от чуждестранните висши учебни заведения в пределите на Османската империя или извън нея, където следват българските лекари.

Най-голям дял обаче от българските дипломирани лекари получават своето образование във Военномедицинското училище в столицата Цариград. От средата на XIX в., когато са приети повечето български студенти там, самата Османска империя се превръща в основния просветен център за желаещите да следват медицина. На следващо място по предпочитания на българските студенти се подрежда медицинското училище в Букурещ, следвано от учебни заведения в Русия, Франция, Австрия и Германия. Професионалната реализация на медиците е повлияна от съответната среда, където са учили като например Франция, Германия, Италия и пр. В споменатите страни

под различна форма се усеща влиянието на Просвещението и Новото време за развитието на естествените науки, сред които медицината е една от водещите сфери.

В тази част е отделено внимание и на още едно косвено отражение от навлизането на модерното здравно познание. От средата на XIX в. в образци на книжнината и печата се забелязва употребата на различни квалификации по адрес на дипломираните медици, чрез които се цели подчертаване на техния авторитет и способности. Те са „изкусни“, „трудолюбиви“, „високо учени“ и пр. В книжнината се прокрадват призови за търсене на професионална помощ при нужда и спазване на лекарските повели по време на лечение. Определенията и зачитането на лекарското мнение говорят за постепенното изграждане на известно доверие у лекаря от страна на обществото. Въпреки това, предвид споменатата доминираща роля на народната медицина през целия период, както и силното влияние на традиционната култура изобщо, немалки групи от обикновеното население се отнасят със скептицизъм спрямо професионалните медици. Неграмотните хора, които са в пъти повече от образованите, са тези, които приемат лекаря и неговата наука за нещо ново, различно, съответно и нарушаващо установения в техните представи ред. Фактът, че повечето от медиците се образуват на Запад, в далечни земи, подсилва в голяма степен недоверието на голяма част от обществото, подвластно на консервативни и патриархални разбирания за заобикалящия свят и порядките в него.

Друг важен акцент е **ролята на лекарите за прякото развитие на здравната просвета** във възрожденското общество. Медиците като една от основните групи на здравнопросветните дейци допринасят с различни просветителски инициативи за подобряване на здравната култура на българите. Освен, че значителна част от тях публикуват полемични материали в печата за нуждата от здравна просвета, мнозина са автори на публикации със здравнопросветен характер, както и на самостоятелни произведения на здравна тематика.

Фокус на тази част от текста е също и т.нар. **взаимоотношение лекари–общество**, което се изразява в наблюденията през втората половина на столетието до Освобождението „обществен импулс“ в редица населени места да бъдат търсени и назначавани по местна инициатива на градските първенци дипломирани медици, които да поемат здравното осигуряване. Съхранени документални източници показват, че в селища като Стара Загора, Търново, Сливен, Русе, Габрово, Шумен и др. местните първенци се обръщат към прочути със своите качества български лекари, на които

предлагат позицията на градски медик. Отделни примери показват и как някои общини предварително финансират медицинското образование на свои съграждани срещу обещанието след завършване на поемат местното здравеопазване. В края на тази част от текста са представени на и основните примери, които показват зараждането на идея – местна или лична за разкриване на болнични заведения от модерен тип през втората половина на XIX в. Проследена е накратко и практическата реализация на две начинания, каквито са болницата във Варна „Параскев Николау“ и „Св Безсребреници Козма и Дамян“ в Търново. Вземайки под внимание, че тези примери са добре представени в историографията, то в текста на дисертационния труд те са бегло щрихиранни, а акцентът е върху зараждането на самата идея за подобни инициативи, разбираана като върхна точка, до която достига здравната мисъл, вследствие от навлизането на модерното знание.

Развитие през периода бележи аптечното дело, под влияние на модернизационните процеси в здравната област. На този проблем е отделено самостоятелно внимание в дисертационния труд. До 1878 г. в редица български градове са разкрити спицерии от страна на завършили лекари или фармацевти, главно чужденци, но и от някои българи. Немалко обаче са и т.нар. традиционни „ахтарници“, в които се предлагат различни билки и други естествени субстанции под формата на лекове, а някои подобни „учреждения“ изпълняват и функцията на лечебници. Прави впечатление, че през Възраждането понякога трудно могат да се разграничат разликите в лечебните средства и методите, които двете форми използват при лечение. Същото твърдение важи и за лекарите и ахтарите, ахтарниците и модерните аптеки, които невинаги могат да бъдат точно дефинирани на база изворови сведения. Тези обстоятелства доказват двойствения характер на здравната култура – между традиционализма и модерността.

Трета глава от дисертационния труд носи заглавието „**Здравната просвета и възрожденското училище**“. Главният ѝ замисъл и да разкрие различните възможности на училищното образование за прокарване на модерното здравно познание в българското общество. Първият параграф е наречен „**Доосвобожденският „дебат“ за здравното образование**“. Под понятията дебат или дискусия за здравно образование, които са използвани в текста, би следвало да се разбира публичното поставяне на въпроса за необходимостта от въвеждане на здравното познание от модерен тип в образователния процес от страна на застъпниците на тази познавателна форма.

Употребата на понятието дебат в случая е условен. Ако от една страна застават радетелите на здравното образование, то от другата липсват опоненти. Тяхно олицетворение е по-скоро безхаберното на голяма част от просветителското съсловие – лекари, учители и пр., които притежават нужните компетенции да спомогнат за увеличаване на здравната грамотност на учениците, но не го правят. Ето защо може да се говори по-скоро за един нереализиран дебат. Сама по себе си темата за здравното образование е съставна част от далеч по-всеобхватния въпрос около споровете в интелектуалните среди за цялостното учебно съдържание или на кои науки да бъдат дадени по - голям преглед – точните, естествените или традиционните дисциплини.

Видимите изражения на „дебата“ за здравно образование се проявяват най-вече през втората половина на XIX в. до навечерието на Освобождението. В поредица от полемични статии лекари, учители и други общественици пледират за необходимостта от въвеждане на модерното здравно познание в училищните програми, най-вече под формата на самостоятелния предмет хигиена. Именно периодичният печат се явява главното средство, чрез което протича т.нар. дискусия. Изборът за дисциплината е продиктуван преди всичко поради изразената ѝ практическа насоченост. Сред привържениците на идеята се открояват някои популярни дейци – лекари, общественици и просветители като Сава Доброплодни, Стефан Бобчев, Венко Гръмников, Начо Планински, Любен Каравелов, Анастас Карастоянов, Тодор Стоянович, Христо Етърски, и много др. В своите доводи авторите изтъкват предимствата от познаването на основните хигиенни принципи за поддържането на добро здравословно състояние. Освен за въвеждането на предмета хигиена, някои застъпници на идеята пледират и за популяризиране на различни материали в печата или под формата на учебни ръководства. Основният замисъл на „дебата“ за здравно образование на българските ученици бързо излиза извън възможностите, които училището може да осигури и се превръща в кауза с общественополезен характер. Нейното изражение е споменатият стремеж към постепенно изместване на традиционната медицина като доминираща форма на здравеопазване с принципите на модерното здравно познание.

Вторият параграф на Трета глава е насочен към проследяване на присъствието на модерното здравно познание във възрожденското училище или с други думи – до каква степен идеите на нереализирания „дебат“ са осъществени. Първоначално са разгледани зачатъците на идеята за здравно възпитание в периода 20-

те средата на 50-те години на XIX в. Традиционната историография свързва началото на идеята за здравно обучение на българските ученици с Петър Перон (1799 – 1871) и неговия „Рибен буквар“ от 1824 г. В съчинението, което се превръща в символ на новобългарската учебна книжнина, се откриват редица елементи от модерното здравно познание. Сред тях са заемки от областта на анатомията, физиологията, но най-вече от хигиената, на която е посветен и дельт „Как да варди човек здравето свое“. Импулсът за включване на елементи от здравната просвета е доловен и от други просветители, положили усилия по изграждане на новобългарското училище още през първата половина на XIX в.

През следващите десетилетия видни педагози като например Неофит Рилски (1793 – 1881), Неофит Бозвели (1785 – 1848), Емануил Васкидович (1795 – 1875) и др. доразвиват идеята за необходимостта от здравно възпитание на учащите като част от педагогическите си възгледи, макар и да не поставят открито въпроса. Подходящ пример за включването на елементи от здравната просвета в обучението през 30-те години на XIX в. са т. нар. „Взаимоучителни таблици“, изготвени от Неофит Рилски през 1835 г. и преиздавани няколко пъти след това. В учебното ръководство на Неофит Бозвели и Емануил Васкидович под името „Славяноболгарское детеводство“ от 1835 г., също умело са вплетени мотиви от здравното познание в контекста на поучителните наставления.

Здравната тематика би могла да се открие и по страниците на морално-етичната книжнина, която е сред преобладаващите литературни жанрове през първата половина на разглежданото столетие. „Здрав дух в здраво тяло“ е често срещан афоризъм из страниците на учебниците през Възраждането, който подчертава връзката между духовното и физическо благосъстояние на човек.

През първата половина на XIX в. здравната материя остава концентрирана главно в учебниците със смесено съдържание. В тях се откриват множество примери за включване на елементи от хигиената, анатомията, физиология и пр., поднесени по достъпен начин. Те са предназначени преди всичко за началната образователна степен. С разкриването обаче на класните училища от 40-те години насетне, които надграждат учебното съдържание, както и с развитието на взаимните училища, се разкрива възможността за обогатяване на учебните програми. Процесът на постепенна диференциация на отделните науки във вид на самостоятелни учебни дисциплини

позволява и здравното познание да намери своя самостоятелен път още преди средата на столетието.

През 40-те и началото на 50-те години се появяват първите ръководства по хигиена за учебни цели. Просветителят от Сливен Сава Доброплодни (1820 – 1894) публикува през 1846 г. съчинението „Игиономия сиреч правила за да си вардим здравието“. То е преиздадено за втори път през 1853 г. под името „Здравословие сиреч правила за да знаем как да си вардим здравието“, но със същото съдържание. През 1851 г. е публикувано и съчинението „Гигиена (наука за здравето)“, което се оказва превод от френски език, по всяка вероятност извършен от котленеца Анастас Поппетров Гранитски (ок. 1825 –1879). Година по-късно от печат излиза и краткото произведение със заглавие „Правила за сохранение на здравието“ дело на просветителя Хаджи Найденов (ок. 1805 – 1862).

Въпреки наличието на цитираните заглавия, здравната материя трудно си проправя своя път в училищните програми преди средата на XIX в. Една от възможните причини е все още развиващото се учебно дело, което се усъвършенства едва след 1856 г. От друга страна е силната роля на традицията в общественото развитие, която често възпрепятства навлизането на нови идеи. Поради фрагментарността на запазените свидетелства за съдържанието на повечето учебни програми от възрожденската епоха, е трудно с точност да се каже кога и къде подобна дисциплина е преподавана. Със сигурност се откриват данни, че в Еленското класно училище, познато като „даскалоливница“, Иван Момчилов (1819 – 1869) е сред първите педагози, въвели предметът хигиена в преподаването още през 40-те години на XIX в. Той е и сред пионерите, които включват физическото възпитание или дисциплината гимнастика в обучението. Вероятно по същото време и Сава Доброплодни, като автор на първите хигиенни ръководства на български език, също въвежда хигиената в своето преподаване в Котел, по-късно в Шумен и в другите места, където учителства.

От средата на XIX в. или след края на приключилата през 1856 г. Кримска война, настъпват редица промени, както в общоимперски план, така и на ниво българското културно-просветно развитие. Застъпниците на идеята за здравно образование нарастват количествено. От този период насетне интензивно се развива и българският периодичен печат, играейки ролята на основна обществена трибуна и главен осведомителен източник. По страниците на възрожденските списания и вестници се публикуват множество материали, посветени на здравна тематика, особено

в разгара на поредните епидемии като например „Голямата холера“ от средата на 60-те години.

Данни от периода след 1856 г. показват, че хигиената може да се засече по-скоро като изключение в учебните програми на отделни училища, дори понякога и само за отделни години. Сред тях са например учебни заведения в Стара Загора, Габрово, Пловдив, Болград, в българското училище в Цариград и др. В резултат обаче от повдигането на темата за здравното образование на българските ученици, от печат излизат множество публикации на здравна тематика, както и самостоятелни ръководства, които да служат като учебници по дисциплината хигиена. Споменатият учител и книжовник Сава Доброплодни издава нов съкратен вариант на своя учебник по хигиена през 1865 г. под името „Кратко здравословие“. През 1875 г. под авторството на д-р Димитър Начев е отпечатано произведението „Понятие за хигиена: лекции, четени в Болградското училище“. През същата година под редакцията на Петър Пъргов излиза и първото ръководство по училищна хигиена, озаглавено „Училищно здравословие“. Всички изброени заглавия са обект на по-обстойно представяне в последната глава на дисертационния труд, която се занимава изцяло със здравнопросветната книжнина и свързаните с темата публикации в периодичния печат.

Въпреки, че хигиената трудно може да бъде засечена в някои учебни програми и тя често присъства по-скоро като изключение, отколкото като регулярна дисциплина, нейни елементи са включвани отново в редица учебници със смесено съдържание, както и в нравоученията. Започналата тенденция още с „Рибния буквар“ и учебните ръководства на автори като Е. Васкидович, Н. Бозвели, Н. Рилски и пр., продължава и след 1856 г. За началната образователна степен се използват предимно буквари, енциклопедии, пособия от типа „първи познания“ и др. образци на подобен тип книжнина. Видни педагози и автори на учебникарска книжнина като Й. Груев, П. Славейков, Хр. Г. Данов и др. включват в своите учебници елементи от хигиената.

Хигиената може да бъде засечена и в училищните правилници под формата на различни норми и изисквания за осигуряване на здравословна учебна среда. Чрез редица съхранени документи като нормативни уредби на учебни заведения или дори по спомени може да се реконструира практиката по съблюдаване на личната хигиена на учениците от страна на учителите или надзирателите.

За прокарване на елементи от модерното здравно познание се оказва ключова ролята на самия учител. В неговите компетенции е да допълва учебното съдържание по лично усмотрение, когато прецени за необходимо. Вероятно един от основните начини за усвояване на хигиенното знание е под формата на извънкласни и допълващи учебния процес инициативи. Хигиената се усвоява и чрез училищни или читалищни беседи, както и др. подобни начинания, които също трябва да се причислят към резултатите от споменатия „дебат“ за здравно образование на учениците, което не след дълго се превръща в обществена кауза за част от българските просветители. Честите епидемии са вероятно един от основните стимули за провеждането на публични здравни беседи в културните учреждения.

Относно популяризацията на здравното познание и особено на хигиената в образователния процес говорят например и данните от личните библиотеки на някои видни възрожденски педагози и общественици, както и запазените каталози на отделни училищни и читалищни библиотеки където се откриват и заглавия на подобна тематика.

От средата на века до Освобождението се засилва и интересът към **физическото възпитание** на учениците, което се провежда главно под формата на извънкласна дейност – спорт и игри, а по-рядко като самостоятелен учебен предмет под името „гимнастика“. Телесното здраве само по себе си също е неизменна част от принципите на хигиенната наука. Гимнастиката и спортните мероприятия в учебния процес са по-скоро под формата на извънкласни дейности с оглед и необходимостта от осигуряване на подходяща за провеждането ми среда и съоръжения. Изворови данни сочат, че гимнастиката може да се открие като част от дейността на редица възрожденски училища в селища като Русе, Копривщица, Шумен, Пловдив, Котел, Хасково, Сливен, Горна Джумая, включително в Цариград и др.

Наред с хигиената, модерното здравно познание достига до българските ученици и чрез създадените през втората половина на XIX в. учебници по други дялове на медицинската наука, които са застъпени в програмите. На първо място се откроява предметът естествена история. Понякога чрез тази дисциплина учениците се запознават последователно с основите на главните царства на живата природа: растителното, животинското и човешкото. Тази форма е използвана главно в началния образователен етап, когато пред учащите се представят в синтезиран вид познания от различни по характер научни области. В по-горните етапи на обучение, често естествената история е

разделена на отделни предмети, всеки от които се изучава в определен клас. Освен ботаниката и зоологията, и биологичните особености на човешкия индивид също намират своето място под формата на самостоятелни дисциплини. Това са анатомията, физиологията, антропологията и психологията. Първите два предмета намират по-широко разпространение във възрожденските програми. Тяхното преподаване предоставя възможност и за комбиниране на учебното съдържание с хигиената. Само, когато учениците са наясно с тяхната анатомия и физиология ще могат лесно да възприемат основните принципи за предпазване на здравето им. Антропология, разбирана като наука за човека се концентрира върху физическите характеристики на човешкия индивид, докато науката за душата, позната като психология, се занимава с особеностите на човешката психика. В различна степен всички тези дисциплини съчетават в преподаването си и елементи от хигиената, с което се създава комплексно присъствие на медицинската наука в образователния процес.

Последната, **Четвърта глава** от дисертационния труд, се занимава със спецификите на здравнопросветната книжнина като основно средство за разпространение на новия тип здравно познание, но и най-видим резултат, вследствие от наченалия процес на постепенна модернизация в отношението на обществото към здравето. В текста е направен опит за представяне на съвременна класификационна схема, която да обхване обема от книжнина, стъпвайки върху основите в това отношение, които полага д-р Христо Големанов в своето проучването по темата за възрожденската здравна литература.

Спрямо критерия авторство здравнопросветната книжнина би могла да бъде **оригинална, преводна** или **компилативна**. Работата с обема от възрожденски публикации и съчинения на здравна тематика, води до извода, че в преобладаваща си част тази книжнина е преводна. Основните лица, които боравят с нея остават лекарите и отделни представители на формиращото се учителско съсловие. През първата половина на XIX в. влиянието се осъществява главно чрез взаимоотношения със съседните балкански народи. И сърби и гърци имат пряк досег и до земите на просвещенска Европа, а взаимоотношенията им с българите води до пренос на идеи. От втората половина на столетието насетне или по-конкретно след 1856 г. до навечерието на Освободителната война от 1877 – 1878 г., водеща роля за културното въздействие по линия на модерната здравна просвета изиграват някои от Великите сили – Франция, Германия, Русия. Значимо е и протестантско влияние сред българите по отношение на

здравната просвета. Оригиналната книжнина е най-слабо застъпена, като за някои заглавия, считани за оригинални, също съществува известна доза съмнение.

Спрямо **тематичния показател**, както и д-р Христо Големанов, разделя обема от книжнина публикации в печата, заглавията могат да бъдат причислени към съответния дял на медицинското знание – хигиена, анатомия, физиология, епидемиология и пр. или пък третиращи конкретен въпрос, свързан със здравето – като книжнина, посветена на алкохолизма, здравето на майките и децата и пр.

В текста е изведен и още един критерий за класификация на здравната книжнина – **предназначението** на текстовете или **аудиторията**, към която са насочени. Той е и най-широко разгърнат, предвид, че отразява пряко въпроса за разпространението на модерното здравно познание или с други думи казано – здравната просвета. Според този критерий са разграничени три основни категории здравна книжнина – **учебници**, чието предназначение е насочено главно към педагогическите цели на училищното образование, **книжнина, пригодена за по-широк кръг от читатели**, чието тематично съдържание включва и поглед върху някои здравни теми с подчертана социална значимост, и **специализирана литература**, чийто ползватели са съвсем тесен кръг от компетентни лица.

В тази част от дисертационния труд е разгледана и употребата на подходящата или неподходящата терминология, както и произтичащите от това проблеми в историко-медицинската литература. Въпросът е онагледен чрез примера за това коя е първата българска медицинска книга от периода на Възраждането и съпътстващите го констатации и обърквания в хода на едно подобно научно дирене, проследено главно по историографски път.

В същия параграф подробно са представени основните учебници по хигиена поради факта, че те заемат първото място по численост сред ръководствата по други дялове на медицината като анатомия, физиология, антропология и психология. В текста е обърнато внимание и на някои учебници по хигиена, за чието съществуване се разбира по косвени данни. Част то тях са издадени след Освобождението, а други вероятно са изгубени или все още са в нечий архив. Акценти при представянето на хигиенната книжнина са спецификите на отделните издания, както и чуждите влияния, където те са доловими. По отношение на т.нар. в текста книжнина за по-широка аудитория, са представени някои отличителни белези на този тип литература, които я

разграничават от учебникарската. Подробно е разгърнат примерът с произведението „Селският лекар“ от 1875 г. на д-р Иван Богоров (1818 – 1892) и острата критика за него от страна на Любен Каравелов (1834 – 1879). Чрез този случай ясно се откроява състоянието на здравната култура в българското общество към средата на 70-те години на XIX в. – между традицията и модерността. Също така от примера се вижда една от основните функции на здравната просвета – да помогне на обикновеното население да се справи със здравословните несгоди, тогава, когато не е налице достъпна медицинска помощ.

Вторият параграф на последната глава е посветен на ролята на периодичния печат за развитието на модерната здравна просвета. Публикациите във възрожденските вестници и списания, по подобие на здравната книжнина, са също сред главните средства за разпространение на модерното здравно познание през епохата на националното възраждане. Тяхното създаване е с цел да достигнат до по-широка аудитория. Периодичният печат изпълнява функцията и на основен информативен източник за възрожденското общество. Във връзка със здравната проблематика от страниците на печата населението разбира за предприеманите по места мерки срещу епидемиите, за развитието на различни болести чрез местните дописки, за нови лекарства и току що дипломирали се лекари, посредством рекламите и пр. Периодичният печат се превръща и в словесна трибуна, от която редица просветители поставят на обсъждане в публичното пространство редица значими въпроси. Тъкмо по страниците на печата най-отчетливо се наблюдава т.нар. „дебат“ за здравно ограмотяване на българските ученици, който бързо се превръща с кауза, насочена към промяна на здравната култура на цялото общество със силата на здравната просвета.

Последният, трети параграф от Четвърта глава е посветен на тематичното съдържание на здравнопросветната книжнина и публикации в печата. Общата констатация, която може да се направи въз основа на работата с обема от възрожденска здравна литература, е че тяхното съдържание е разнообразно и покрива голяма част от спектъра на модерното здравно познание. Осезаемо място е отделено на хигиената като най-широко застъпен дял на медицината, свързан пряко с концепцията на здравната просвета. Маркирани са общите теми, които включва хигиенното знание – различни физиологични процеси – дишане, хранене, сън, движение и пр. Една от спецификите е, че в книжнината те са подчертано профилактичен характер, разграничаващ ги от

съдържание на анатомията и физиологията като самостоятелни науки. Представени са и основните видове хигиена – лична, обществена, училищна и пр., както и техните отличителни характеристики през епохата на националното възраждане.

В тази част е отделено внимание и на някои въпроси от здравно естество, които имат подчертана обществена насоченост. На първо място е темата за алкохолизма като един от значимите социални пороци през възрожденския период, които имат пряка връзка със здравето. Над този проблем е отделено изрично внимание в обема от здравнопросветната литература, но той често попада и в контекста на морално-етичната книжнина. Въпросът подчертава допълнително констатираната връзка между нравствеността и физическото благосъстояние. На следващо място е темата за майчинското и детско здраве. Редица автори като Л. Каравелов, П. Славейков, К. Фотинов, Кр. Мирски, Й. Груев и др. пристъпват към създаване на различни образователни материали като публикации в печата, популярни брошури или съчинения, предвидени за здравно ограмотяване на младите момичета – бъдещи майки. Темите са насочени, както към правилното отношение на жената към собственото ѝ тяло по време на бременността, така и върху грижите за новороденото. И при този въпрос по подобие на темата за употребата на алкохол и нейните последствия, често телесното възпитание е пряко комбинирано с моралното възпитание, предвид вярата в силната връзка душа – тяло. Майчинското здраве от своя страна е само щрих от общата тенденция, която се развива през XIX в. в Западна Европа – за равноправие между половите и образование на жените, въпрос оставил отпечатък и върху възрожденските просветители.

Макар и по-слабо застъпена във възрожденската книжнина, темата за т.нар. мнима смърт също вълнува част от застъпниците на модерното здравно познание. Повдигането на този въпрос разкрива още веднъж състоянието на здравното дело по българските земи до Освобождението – липсата на достатъчно медицинска помощ, както и свободната лечителска практика на мнозина самоуки специалисти.

В заключителната част на дисертационния труд са направени някои общи изводи, вследствие на проведеното проучване.

- На първо място модерното здравно познание навлиза в българското възрожденско общество през XIX в., като най-отчетливо процесът се наблюдава през втората половина на столетието до Освобождението.

- Значимо влияние върху формирането на идеята за здравната просвета оказват идеите на Просвещението и Новото време за изграждане на нов, модерен светоглед, в който човешкият индивид има важна роля.

- Застъпниците на идеята за разпространение на модерното здравно познание сред българските ученици виждат в училището основният път за реализация на преследваната от тях цел. Не след дълго обаче здравната просвета се превръща в общонационална кауза, насочена към цялото общество, не само към ученическата аудитория.

- Сред сериозните успехи на движението за здравна просвета са: включването на модерното здравно познание в учебния процес под различна форма; създаването на значителен обем от здравнопросветна книжнина и материали в периодичния печат; възникване на идея и опити за практическа реализация на местно здравеопазване чрез назначаване на дипломирани лекари, които да поемат здравеопазването в дадено селище или пък чрез създаването на модерни болници и аптеки, словесна пропаганда насочена срещу традиционните практики за сметка на модерните принципи в отношението към здравето и др.

- Въпреки постигнатите успехи модерното здравно познание не достига до цялото българско общество. Контингентът на ползвателите на създадения обем от здравнопросветна книжнина се свежда до видимо ограничен кръг от грамотно население, предвид, че преобладаваща част са неграмотните. Големи групи от българското население остават скептични, продължават да изпълняват своите обреди и практики, характерни за традиционния поглед върху здравето. Недостигът на медицинска помощ, липсата на достатъчно контрол при изпълнението на държавните разпореждания по линия на здравеопазната регламентация, както и широко разпространените лоши санитарно-битови условия са само част от пречките пред това модерното здравно познание да се наложи като доминираща форма до навечерието на Освобождението.

Процесът при, който модерното здравно познание взема постепенен превес, за да се наложи като основна форма на здравеопазване, е бавен и сложен. Той не се вписва в зададената историко-хронологична граница до 1878 г., но неговите наченки през доосвободенския период са факт. Полагането на темелите на съвременното здравеопазване през възрожденската епоха от своя страна е част от общия културен

прелом, който българския народ изживява през този така важен за неговото развитие исторически период.

По-важни приносни страни на дисертационния труд

- ✓ Направен е опит за дефиниране на понятийната категория „здравна просвета“ и налагане на понятието „модерно здравно познание“. До този момент в по-голямата част от историко-медицинските изследвания се набляга на понятието „научна медицина“. В настоящия текст тя е представена като самостоятелен клон на модерното здравно знание.
- ✓ Открояване на темата за здравната просвета в контекста на историята на медицинското дело по българските земи през Възраждането от една страна и културно-просветното развитие през същия период от друга.
- ✓ Хронологическо разграничение на етапите по развитие на здравната просвета, спрямо функционирането на определени фактори.
- ✓ Наблягане на връзката между двете основни форми на здравно познание през Възраждането – традиционното и модерното.
- ✓ Изясняване на основните начини и фактори за разпространение на модерното здравно познание сред българското общество.
- ✓ Опит за задаването на нова класификационна схема на обема от възрожденска здравна книжнина.
- ✓ Открояване на т.нар. „дебат“ за здравно образование с неговите специфики. В част от прегледаните изследвания по история на медицината като например при Хр. Големанов и В. Стефанов, този въпрос присъства, но той не е разглеждан като главен акцент, а също така и е изследван с различна методология. Често липсва връзката на тази условна дискусия с общия контекст на културно-просветно развитие и комплекс от фактори, които ускоряват процеса по проникване на модерното здравно знание.
- ✓ Акцентиране върху училищното образование и неговите възможности за издигане на здравната грамотност на възрожденското общество.
- ✓ Излагане на проблемите, които произтичат от употребата на различни понятия и термини, свързани с дефиниране на понятия от сферата на историята на медицината. В тази връзка е обърнато внимание на недобре проучен историографски казус, свързан с определянето на първата българска медицинска по съдържание книга от преди Освобождението.
- ✓ Привеждане в обръщение на някои архивни материали, които до този момент не са били използвани в историко-медицински проучвания, засягащи темата за здравната просвета.

Публикации по темата на дисертационния труд

- 1) **Терзиев, Вл.** Борбата срещу алкохолизма през погледа на възрожденския периодичен печат и книжнина. – Известия на РИМ Разград. Т. 3, Разград, 2021, 329 – 339.
- 2) **Терзиев, Вл.** „Селският лекар“ на д-р Иван Богоров – мост между традиционализма и модерното здравно познание. – Анамнеза, Год. XVI, 2021, кн. 5, <http://anamnesis.info/node/1762>
- 3) **Терзиев, Вл.** Възрожденските българи между традиционното и модерното здравно познание. – В: Сб. Доклади от форум Плевенски исторически четения на тема „Революции и еволюции – политически, икономически, технологични, културни и социални измерения на прогреса“. Плевен: РИМ Плевен, 2023 (**под печат**)
- 4) **Терзиев, Вл.** Докторът и учителят – обществените нагласи към лекарската професия през епохата на Възраждането. – В: Сб. Доклади от студентска научна конференция „XI Мартенски студентски четения“. Т. 8. Състав. Н. Хрисимов, Св. Георгиев. Велико Търново: УИ „Св. св. Кирил и Методий“, 2022, 177 – 184.
- 5) **Терзиев, Вл.** Здравната проблематика в учебникарската книжнина през Възраждането – основни въпроси. – Анамнеза. Год. XV, 2020, кн. 3, <http://anamnesis.info/node/1686>
- 6) **Терзиев, Вл.** Медицинските историци и българската доосвобожденска история: Приносите на д-р Христо Големанов и д-р Васил Стефанов към изследването на Българското възраждане. – В: Сборник в памет на проф. д-р Т. Попнеделев. София: УИ „Свети Климент Охридски“, 2022. (**под печат**)
- 7) **Терзиев, Вл.** Проблемът за заразните и епидемични болести по страниците на възрожденския вестник „Время“. – В: Сб. доклади от Научна конференция на тема „От Черната смърт до Холерата. Борбата срещу епидемиите в историческа перспектива, XIV – XIX в“. София: СУ „Свети Климент Охридски“, 2023, 75 – 88.
- 8) **Терзиев, Вл.** Първата българска „медицинска“ книга от епохата на Възраждането – историографски аспекти. – Сб. Доклади от Национална научна конференция на тема: „Книгата и образованието. Исторически аспекти и традиции“, проведена през м. ноември 2020 г. в гр. Разград. (**под печат**).
- 9) **Терзиев, Вл.** Хигиената като учебен предмет във възрожденското училище. – История, кн. 5, 2021, 485 – 497.